

**Стенограма: Меморіал Бабиного Яру: Чи можливий консенсус? Панельне обговорення
Український інститут у Лондоні спільно з «Українсько-єврейською зустріччю»
7 липня 2020 року**

Марина Пезенті: Доброго вечора, пані та панове. Ласкаво просимо до Українського інституту в Лондоні. Я — Марина Пезенті, директор Українського інституту в Лондоні, і сьогоднішня дискусія буде про практики вшанування пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру.

Для тих із вас, хто не дуже знайомий з історичним тлом цієї події, я хотіла б нагадати, що Бабин Яр — це місцевість у Києві, столиці сьогоднішньої України, яка, на жаль, стала місцем масового вбивства 1941 року, коли Україну окупувала нацистська Німеччина. За два дні тут було вбито 34 [тисячі] київських євреїв. У наступні місяці тут також було вбито багато інших груп громадян, зокрема українських націоналістів, комуністів, цивільних неєвреїв, ромів, а також пацієнтів психіатричної лікарні в Києві.

Трагедія Бабиного Яру була глибоко забута й замовчувана в радянський період, а зараз докладаються великі зусилля, щоб створити на цьому місці великий музей. У 2016 році приватна ініціатива, яку підтримали заможні бізнесмени єврейського походження з України, Росії та США, створила нову установу — Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр». У планах — побудувати великий музей, ландшафтний парк та інтегрований у цей проєкт навчальний центр.

Було розроблено основний історичний наратив — документ на 200 сторінок, що встановлює контекст подій. Його розробила група істориків із міжнародно визнаною репутацією на чолі з Карелом Беркгоффом, нідерландським істориком та одним із провідних спеціалістів з історії Голокосту в Східній Європі, а також загалом з історії Другої світової війни.

Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» пройшов велику трансформацію наприкінці 2019 року, коли зовсім несподівано художнім керівником проєкту було призначено відомого російського кінорежисера Іллі Хржановського. Він оголосив про плани створити психологічні експерименти, ефекти занурення та симуляції етичного вибору в рамках виставки. Його плани викликали серйозну критику з боку української мистецької та інтелектуальної спільноти, і вони підписали відкритий лист до уряду України, вимагаючи відставки пана Хржановського, але також вимагаючи іншого, альтернативного наративу, розробленого українськими істориками з Національної академії науки України як основи для майбутнього проєкту. В Україні також звучать голоси, які кажуть, що великий меморіальний проєкт, який стосується історії «Голокосту від куль», контролюють заможні російські бізнесмени, що мають зв'язки з російською владою. Отже, все це дедалі більше розглядають у контексті гібридної війни, яку Росія розв'язала проти України кілька років тому. Тож сьогоднішня панель має на меті відповісти на кілька запитань: якими є ключові елементи наративу для майбутнього музею, і як слід викладати історію трагедії Бабиного Яру? По-друге, які перспективи залучення до проєкту багатьох зацікавлених сторін, щоб врахувати інтереси кожної групи?

Сьогодні ми зібрали дуже сильну панель, яка представляє кілька сторін цієї дискусії. Сьогодні з нами Яків Дов Блайх, головний рабин України та член Наглядової ради Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». З нами також Руслан Кавацюк, заступник генерального директора проєкту з питань науки та освіти. Карел Беркгофф, про якого я вже згадувала, та Яна Барінова були частиною команди до кінця 2019 року, коли вони подали у відставку, протестуючи проти призначення російського режисера Іллі Хржановського. Карел був колишнім головним істориком та головою Наукової ради проєкту, а Яна — виконавчим директором.

І нарешті з нами сьогодні також Антон Дробович, який представляє державну установу — Український інститут національної пам'яті, що відповідає за формування політики пам'яті в Україні.

Ми хотіли б взаємодіяти з вами й дізнатися, звідки ви слухаєте нашу зустріч. За мить з'явиться спливне вікно на екрані, де ми поставимо вам це запитання. Ми зможемо показати результати практично відразу.

Ця панель працюватиме півтори години, і розпочнемо ми короткими презентаціями від кожного учасника, а потім відбудеться дискусія, після якої буде час на запитання й відповіді. Я також хотіла б сказати, що ця подія відбувається за підтримки «Українсько-єврейської зустрічі», канадської фундації, благодійної фундації, яка підтримує краще порозуміння між українцями та євреями.

Насамкінець хочу сказати, що ми будемо дуже вдячні за будь-яку вашу пожертву на користь Українського інституту в Лондоні. Ви бачите відповідне посилання у вікні чату. Ми — добродійна організація, і це допомогло б нам проводити програму заходів для вас.

Тож без зайвого зволікання я хочу передати слово нашому першому промовцю, рабину Якову Дову Блайху.

Яків Дов Блайх: Перш за все, дуже дякую. Я хочу подякувати Українському інституту в Лондоні за організацію цього вебінару. Я думаю, що це дуже-дуже важливо з огляду на важливість всього цього проекту. Це проект, який, ясна річ, викликав великий інтерес серед євреїв і в українському суспільстві, в українській єврейській громаді та й в усьому світі. Історія Бабиного Яру — я думаю, Марина намагалася про це сказати — за роки комунізму, протягом стількох років все, що відбувалося в Бабиному Яру, насправді дуже сильно замовчували. Навіть після того, як у 1960-х роках відбувся мітинг і в Бабиному Яру було встановлено цей радянський пам'ятник, який багато хто називає гротескним, я пригадую 1990 рік, коли я вперше побував у Бабиному Яру.

Ми зустрілися на мітингу — я гадаю, що це важлива історична перспектива — у 1990 році ми зустрілися, і того року в Бабин Яр приїхало багато-багато тисяч євреїв. Після закінчення основної частини невелика група, і я серед них, відокремилася й пішла до пам'ятного знаку «Менора», де, власне, і є Бабин Яр і де відбулися вбивства. Нас було, мабуть, близько 20 осіб, але коли ми туди дійшли, раптово, нізвідки, з'явилися кагебісти в цивільному з дубинками в руках і оточили нас. Знову ж таки, це 1990 рік, я американський хлопець, я щойно приїхав в Україну, менш ніж за рік до того. І раптом таке. Я був дуже-дуже, сказати б, наляканий тим, що бачив. Але це просто показує, наскільки комуністичний уряд був готовий, я б сказав, залякувати людей, щоб вони не взяли Бабин Яр і не показали його людям таким, яким він насправді був, що це була трагедія, не тільки для єврейської громади Києва, яку винищили, але, на мою думку, й трагедія для України й усього світу, бо це було перше масове вбивство під час Другої світової війни — у Бабиному Яру. Отже, це історична перспектива 1990 року.

Я пригадую візит в 1991 році Президента США Джорджа Буша, який відвідав Україну. Вперше за багато-багато років президент відвідав Україну. Це було напередодні незалежності України, і я впевнений, що багато людей пам'ятають промову «Котлета по-київськи», виголошену в парламенті того дня. Отож, це була ще одна свого роду історична перспектива в Бабиному Яру, коли президент США приїхав відвідати це місце. Просто щоб дати розуміння ситуації, скажу, що український уряд тоді, ще до незалежності, навіть не мав грошей придбати стільці для людей, які прийшли на церемонію в Бабиному Яру, коли там перебував Джордж Буш. Це просто, щоб дати уявлення про те, що відбувалося.

У 1991 році, коли настало 50-річчя Бабиного Яру, а Леонід Кравчук був Президентом України після того, як незалежність вже було проголошено, — це відбулося наприкінці вересня, власне, на початку жовтня, адже подія могла припасти на єврейське свято. Тож у той момент приїжджали люди з усього світу. Це вже була ніби перша українська ... незалежна Україна надавала імпульс меморіалізації Бабиного Яру.

Отже, переходячи від того тла до дня сьогоднішнього, коли ми обговорюємо, перейшовши від радянського комунізму до незалежної України та побачивши, як незалежна Україна розвивається як демократичне суспільство, — підходячи до сьогоднішньої дискусії, де ми обговорюємо вже консенсус, громадянське суспільство, демократію та демократичні процеси незалежної України; як представити цей історичний наратив та перспективу; як спробувати досягти консенсусу в демократичному суспільстві України сьогодні — я думаю, що все це дуже, дуже, дуже... це саме слушний час, і я дуже радий, що на цій панелі разом зі мною стільки престижних особистостей, зокрема Яна, з якою я працював від самого початку, і Карел, з яким, я думаю, ми будемо працювати до самого кінця, бо фактично його історичний наратив є, я вважаю, монументальним з огляду на те, як його було написано й сформовано. І, звичайно, почути й інших представників, людей, які були там від самого початку і які досі зараз з нами — я думаю, що все це дуже, дуже, дуже важливо.

Тепер лише кілька слів про візію, як я це бачу. Знову ж таки, як людина, яка живе в Україні як американець — я вважаю, що це дуже важливо, — як американець, як рабин, як єврей, як особа, залучена до Бабиного Яру з 1990 року. Знаєте, я дуже-дуже сильно залучений до всіх зустрічей і всіх подій, які відбуваються. Я думаю, що те, що ми зараз бачимо тут, — візія цього Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» не лише як українського центру, а як світового центру — ось так я це бачу. Я розглядаю його як щось набагато більше, ніж просто Бабин Яр і Київ тощо. Я гадаю, що бачу його як світовий центр, який справді меморіалізує, вивчає та поширює погляд на Голокост і його події. Знову ж таки, Голокост — це не єврейська монополія. Я думаю, що Голокост [не може] бути монополізований будь-якою окремою етнічною групою. Однак євреї постраждали надзвичайно, і, як ми знаємо, як кажуть, що не всі жертви були євреями, але всі євреї були жертвами, правда?

Я вважаю, що це важливо для перспективи, важливо для української перспективи: Україна як демократичне суспільство, що виходить з тіні комунізму, німецької окупації, починає розвивати демократичне суспільство. А де демократичне суспільство, там існує багато різних думок. Демократія — це право для всіх бути рівними, але також право бути різними. Нам важливо пам'ятати, що люди мають право на розбіжність думок в умовах демократії. Тож ви ніколи не досягнете консенсусу з хоч якого питання в жодній демократії, але демократичне суспільство означає, що ми можемо вмістити якомога більше людей під цією парасолькою, що всі принаймні рухаються в одному напрямку. Всі вони дивляться в тому самому напрямку.

Я думаю, що це найважливіший виклик для досягнення консенсусу в рамках демократії. Я мушу зазначити, що всередині українського суспільства, коли демократія вкорінюється, він стає все сильнішим. Це дозволяє людям поважати й інші думки. Українське суспільство — і я вважаю, що в цьому полягає цінність того, що зробив Карел і що я називатиму «нарративом Беркгоффа». До роботи над ним долучилися не лише українські історики, а й закордонні історики, які разом сформуvalи щось таке, що, можливо, не всіх зробить щасливими, але й не засмутить усіх. Але цей наратив дозволить показати якомога більше — фактів, історичних фактів. Чи будуть запитання? Так. Чи будуть складні моменти? Так. Вони обов'язково будуть там. Щоб відповісти на ці запитання, українському суспільству доведеться провести саморефлексію. Будуть ті, хто скаже: ні, ми ніколи не погодимось. Дехто скаже: ми дійсно погоджуємося. Але як суспільству, я вважаю, що Україні важливо згуртуватися, щоб бути в змозі прийняти непросте минуле, те, що сталося, щоб можна було вказати, що ми вважаємо поганим, а що, на нашу думку, добре... Я не говорю про засудження людей і рухів і таке інше. Я не вдаюся в це. Я просто кажу, що для того, щоб суспільство могло сказати, що сталося, ми хочемо встановити тут меморіал, який буде знаком для цього покоління та майбутніх поколінь, щоб об'єднати українське суспільство, світове демократичне суспільство, і бути в змозі спиратися на цей консенсус і зробити щось більше, значно більше, ніж просто пам'ятник Бабиному Яру чи щось таке, або музей Бабиного Яру. Це моє бачення, яке, до речі, викликає в мене великий ентузіазм. Я

впевнений, певний, що роль і обов'язок пам'яті та меморіалу для всієї цивілізації є настільки великими й такими значними, що це станеться. Я впевнений, що це станеться. І є одне старе запитання. Коли в Ізраїлі Шимона Переса запитали «Хто є євреєм?», він завжди казав, що єврей — це той, чиї діти й онуки будуть євреями. Єврейський народ у нашій традиції завжди обіцяє, що ми будемо вічними. Ми так багато пережили. Якщо ви переймаєтеся, спробуйте долучитися. Я думаю, що кожен, хто може стати частиною цієї монументальної історичної роботи, має просто приєднатися й робити все можливе, щоб це сталося. Звичайно, потрібен контроль, це треба зробити правильно, але робота монументальна. Я думаю, що це дійсно буде щось набагато більше, ніж будь-яка окрема людина, і набагато більше, ніж будь-яка окрема проблема, яка може виникнути.

Марина Пезенті: Рабине Блайх, дуже дякую. Я хотіла б передати слово Карелу Беркгоффу, старшому науковому працівнику Інституту досліджень війни, Голокосту та геноциду NIOD в Амстердамі та одному з провідних експертів з історії Голокосту в Східній Європі. Як я вже згадувала, він керував групою істориків у Меморіальному центрі Голокосту «Бабин Яр», які розробили базовий історичний нарратив для проєкту. Кареле, Вам слово.

Карел Беркгофф: Вітаю, дякую за організацію цієї події. Я думаю, що моє завдання полягає в тому, щоб за ці лічені хвилини розповісти, як я прийшов до проєкту і чому я пішов. Щоб відразу закрити це питання: я був залучений на ранній стадії через те, що я фахівець з історії Бабиного Яру, і я мав добре відчуття стосовно цих планів. Тож я наважився і станом на лютий 2017 року став головним істориком. Я справді очолював Наукову раду і разом з 15 колегами з різних країн, зокрема з України, допомагав сформуванню основний історичний нарратив.

Цей нарратив, безумовно, стосується не лише Бабиного Яру — це побачить будь-хто, хто загляне в нього. Він про Україну та її сусідів, а не лише про євреїв, безумовно, не лише про них. Окрім цієї роботи, яка була завершена в жовтні 2018 року, а тепер також доступна українською мовою, я розробив ще пару проєктів прикладних досліджень. Наприклад, геолокація та візуалізація Бабиного Яру: де це насправді відбулося, де були зроблені певні фотографії тощо.

Потім, в жовтні та листопаді 2019 року, я був шокований, що відбулася кардинальна зміна в напрямку розвитку й управлінні Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». Як ви вже говорили, прийшла нова людина і з'явилася нова посада, якої раніше не було — художній керівник, — і майже відразу почалося те, що я можу описати лише як чистка. Чистка людей, яким я довіряв, зокрема одного з нас, власне, двох із нас. Це означало, що я був неприємно вражений легкістю, з якою можна було, вочевидь, сказати людям: «Ви нам більше не потрібні». Сам я також відчував, що моя посада вже не вважається дуже важливою. Очевидно, посаду головного історика було скасовано. Тоді я завважив певні пропозиції, зроблені, здається, у вересні минулого року. Ті пропозиції мене дуже стурбували, і такими вони й залишилися, бо ще й у грудні новий генеральний директор повторив в інтерв'ю, що ці плани в основному втілюються, включаючи віртуальну реальність, технологію глибоких фейків, тотальне занурення відвідувача. І тут я розпізнав конфлікт із чимось, що мені дуже близьке й важливе для мене та для багатьох інших, а саме конфлікт із Міжнародним статутом меморіальних музеїв. Тож це дуже стурбувало мене, тим паче що не було наведено пояснень цьому повороту подій. Ось чому я вирішив, після певних вагань — в мене ще залишалася вірність проєкту, який мені дуже подобався — я вирішив на початку березня цього року надіслати лист голові Наглядової ради з поясненням причин, із яких я відчував, що більше не можу публічно підтримувати цей проєкт. Гадаю, що цього досить.

Марина Пезенті: Дуже дякую, Кареле. А тепер я хотіла б передати слово Антонові Дробовичу, який очолює Український інститут національної пам'яті — державну установу, яка відповідає за політику пам'яті в Україні. Я сподіваюся, що Антон пояснить, як можна було б зміцнити провідну роль

української держави в цьому проєкті, а також надасть деяку інформацію про історію пам'ятного проєкту Бабиного Яру в цілому.

Антон Дробович: Гарзд, дякую. Дорогі друзі, насамперед дозвольте мені засвідчити свою повагу всім учасникам цієї дискусії та аудиторії, яка переглядає її в Інтернеті чи збирається переглядати запис. Це місце в Києві пов'язане з багатьма трагедіями, але стало відомим у всьому світі як символ Голокосту від куль. Тут за два осінні дні 1941 року нацисти розстріляли 33 771 єврея і протягом декількох років продовжували вбивати представників різних національностей: євреїв, ромів, українців та осіб, що належать до різних груп — підпільників, націоналістів, людей з психічними хворобами та політичних опонентів нацистів. Дослідники стверджують, що загалом сам Бабин Яр і місцевість навколо нього стали могилою для 40-100 тисяч невинних людей. Однак через низку причин, головно через небажання радянської влади розповідати своїм громадянам правду про Голокост та інші трагічні події, це місце не було належним чином меморіалізовано понад 70 років, і там не з'явився жоден музей. Лише в незалежній Україні це стало можливо — дуже важлива деталь. Тут з'явилися пам'ятники, алеї та інформаційні стенди, що кидають світло на цю історію трагедії та імена її жертв. Наразі наша держава завершує будівництво меморіального музею жертв Бабиного Яру, хоча ми протистоїмо хитрій військовій агресії Росії з 2014 року, маємо важку економічну ситуацію і, як і інші, потерпаємо від COVID-19. Україна робить усе можливе для [увічнення] пам'яті жертв Голокосту та інших жертв Другої світової війни, відновлення стертої або сфальсифікованої пам'яті про ці події в Радянському Союзі та захисту історії від політичних маніпуляцій та ідеологічних перекручень. Ми розуміємо, що це важкі, страшні сторінки в книзі життя людства, а тому до них потрібно привернути всю можливу увагу — до цього місця, увагу до цієї ситуації. Тож я сподіваюся, що через роки, за один рік, ми зможемо запросити весь світ на відкриття державного меморіального музею жертв Бабиного Яру. Ця подія стане новим етапом у роботі Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», який існує з 2007 року. Нарешті він отримає музейні та виставкові простори, а не просто меморіальний парк з тематичними алеями просто неба, як зараз.

Однак сьогодні в рамках цієї події ми обговорюватимемо ще один проєкт — МЦГБЯ, Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр». Це приватна ініціатива, яку підтримують, зокрема, Михайло Фрідман, Герман Хан, Віктор Пінчук, Павло Фукс та рабин Блайх, який сьогодні присутній тут. Цей проєкт почав створювати ще одне меморіальне рішення в Бабиному Яру — меморіальний комплекс, присвячений жертвам Голокосту.

Про співпрацю з державою. Я вважаю, що Україна є демократичною та ґрунтується на принципі верховенства права й підтримує громадські організації та фонди, які не порушують закону й діють в інтересах суспільства. Зокрема, це стосується МЦГБЯ. Окрім того, як країна, яка працює над відновленням історичної справедливості, її влада завжди допоможе поширювати інформацію про злочини тоталітарних режимів та їх осуд, особливо якщо йдеться про Голокост, Голодомор чи інші геноцидні практики. Наразі, враховуючи ступінь руйнівної кількості скандалів, пов'язаних із проєктом МЦГБЯ, держава на сьогодні не має жодних підстав для того, щоб у якийсь спосіб публічно брати участь у заходах цієї ініціативи. Хоча раніше, коли попередній колектив працював у МЦГБЯ, співпраця з владою була тісною — спільний науковий конкурс із Міністерством освіти і науки України, залучення представників Міністерства культури до журі архітектурного конкурсу та створення чудового проєкту Лапідарію в рамках Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», в якому реставровано надгробні пам'ятники, мацеві, зі старого єврейського цвинтаря. Така співпраця можлива в майбутньому, але насамперед потрібно відновити справжню довіру між суспільством та цим проєктом.

Я вважаю, я думаю, [існує] інший спосіб, а не тільки цей приватний проєкт. Наприклад, українська держава завершує будівництво Державного меморіального музею жертв Бабиного Яру в наступному

році, і тоді держава може прийняти рішення про створення ще більшого, масштабного проєкту на території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», що охоплював би десятки гектарів заповідної території. Я впевнений, що з цією метою держава запросить усіх об'єднати свої сили. Якщо МЦГБЯ до того часу покаже хороші результати, якщо йому буде довіряти суспільство, цей центр зможе стати одним із тих, хто приєднається до створення великого національного проєкту з глобальним впливом. До того часу ніхто не заважає їм отримати [нерозбірливо] результати. Я щиро бажаю їм успіху, адже заявлена мета справді благородна.

Марина Пезенті: Перепрошую, сподіваюся, що ви мене чуєте. Антоне, дуже дякую за Ваш внесок. Я розумію, що були якісь проблеми з якістю зв'язку, але сподіваюся, що в основному чути було нормально. Я також хотіла б сказати, що зараз ми маємо результати нашого опитування, які покажуть географію нашої аудиторії. Як бачимо, 22% слухають і дивляться нас із Лондону, ще 4% з Великобританії за межами Лондону, 21% з Києва, 20% із США, 9% з Канади, а далі ще — 12% з ЄС, 9% з Ізраїлю і 3% з інших країн. Це справді глобальний засяг, який показує, наскільки цікава ця тема для стількох зацікавлених сторін у багатьох країнах.

Зараз я хочу передати слово Яні Баріновій, яка є колишнім виконавчим директором проєкту, а зараз радницею мера Києва Віталія Кличка з гуманітарних питань і питань культури. Яно, тобі слово.

Яна Барінова: Вітаю всіх. Хоча проєкт меморіалу Бабиного Яру зародився багато років тому, а 2015 року повільно стартував, ми набрали значних обертів і опинилися на важливому перехресті. Ми мали правильне керівництво, мали політичну підтримку, у нас було достатнє фінансування, і нам особливо пощастило отримати сильну підтримку мера Києва Віталія Кличка, який зробив цей проєкт одним зі своїх основних пріоритетів. Але також у нас були зовнішні виклики та деякі екзистенційні питання, на які нам самим потрібно було відповісти. Серед них такі: як унікально визначити себе як меморіальний центр Голокосту? Як найкраще послужити ширшій спільноті, що поширює знання про Голокост? Як найкраще використати фізичний простір майбутнього центру? Як працювати з неправильним сприйняттям нашої місії? Тож у 2015 році я прийняла виклик створити меморіальний центр Голокосту світового рівня в Києві. Чому це було потрібно? Для мене і для багатьох українців примиритися з нашим минулим — важливий крок до розвитку власної національної ідентичності та забезпечення нашого демократичного майбутнього. І основна проблема, з якою зіткнувся цей проєкт з самого початку, полягає в тому, як збалансувати дуже громадський процес планування з меморіалізацією трагедії, яка є високою мірою локальною, виразно національною і, по суті, глобальною. Для того, щоб пройти шлях до успіху через усі ці міркування та суперечливі чинники, ми змушені були розробити прозорий і водночас інклюзивний процес планування, бо існує стільки сил із різними поглядами на те, як треба правильно розповідати історію трагедії Бабиного Яру. Ми розуміли, що слід вислухати всі різні сторони й враховувати різні точки зору, і цей процес прийняття рішень передбачав досягнення консенсусу. Отже, ми почали з проведення громадських обговорень, слухань, експертних зустрічей, круглих столів, на яких представники багатьох різноманітних груп, ті, хто, зрозуміло, відчують, що вони мають певну ставку та належність до змісту проєкту, могли зібратися разом, отримати інформацію про нашу робочу версію й посприяти спільному баченню цієї справи.

Я зрозуміла, що наша місія полягає в тому, щоб створити меморіальний центр, який зможе бути інструментом примирення і каталізатором перетворення в цій країні, в Україні. Ця трагедія охоплює різні контексти: загальноєвропейську трагедію Голокосту, трагедію українського народу, який зіткнувся з нацистською агресією проти СРСР, місце знищення пам'яті про ці злочини та історію опору тоталітарним ідеологіям. Складність даної теми була справжньою проблемою для видатних учених, які роками проводили дослідження в цій галузі. На ранніх етапах планування ми зіткнулися з деякими побоюваннями громадськості, і ми постали перед численними викликами, які нам треба

було швидко подолати. Я хотіла б коротко їх підсумувати. Ми наштовхнулися на опір українських дослідників Голокосту, які вважають, що їм не дають голосу. Земельна ділянка, яку ми обрали для будівництва центру, стала суперечливою у сприйнятті місцевих жителів. Ширилося уявлення, що цей проєкт якимось чином є політичним інструментом російського уряду. А сама концепція стала величезним викликом: що слід показати відвідувачеві? Історію вбивства в Бабиному Яру? Історію Голокосту в Бабиному Яру? Можливо, історію Голокосту в Україні чи історію Голокосту в східнослов'янських республіках колишнього Радянського Союзу? З цих наративів ми могли б спробувати сформувані будь-який із вищезгаданих музеїв, і це неймовірно важке завдання. Отже, продовжуючи цю лінію під іншим кутом зору, ми запитували себе: як і де ми вписуємося в міжнародну систему центрів Голокосту? Іншими словами, чи можемо ми якось вдосконалити свою місію, візію та цінності не тільки для того, щоб підтримати організації в Ізраїлі, США та інших країнах, а й щоб підсилити їхнє призначення? Чи є більша картина, в яку ми можемо зробити свій внесок? Як нам найкраще залучати зацікавлені сторони? Це ще один величезний виклик. Ми визнали, що наші зацікавлені сторони — це не тільки наші донори. Ми також включили українських та закордонних науковців, сусідів меморіального парку, величезну мережу неурядових організацій, фондів, дизайнерів виставок, засобів масової інформації та, звичайно, уряд і ширшу українську громадськість. До того ж існувало побоювання, що інтерес до Голокосту визначається конкуренцією між жертвами і що зосередження уваги на євреях може затьмарити інших жертв Бабиного Яру. Інші були стурбовані тим, що Голокост буде використаний неналежним чином як фільтр для сучасного політичного середовища в Україні, маючи на увазі, що основна мотивація має мало спільного з фактичним інтересом до Голокосту. Це великі інституційні питання, і ми витратили багато часу, щоб зрозуміти, як ефективно впоратися з усіма цими викликами, які, зрозуміло, постали.

Бажані результати нашої роботи полягали в тому, щоб заохочувати та вітати публічну дискусію, збільшити відчуття залученості, а не позиції, укріплювати довіру зацікавлених сторін шляхом підвищення нашої прозорості, заохочувати участь міністерств, університетів та науковців. Такими ключовими принципами я керувалася у своєму підході. По-перше, ідея проєкту «Бабин Яр» створюється зсередини назовні. Спочатку була історія, наратив, а план будівництва, план виставки, все інше випливає з початкового наративу. Меморіал повинен бути не лише знаковою архітектурою, а й чимось культурно особливими і внутрішньо символічним для суспільства. До того ж подорож наративом про Бабин Яр запропонує більше, ніж просто історію нетерпимості — вона про довіру, про розуміння, про наше спільне майбутнє. На закінчення моїх коментарів скажу, що Бабин Яр міг би стати найбільшою локацією в Україні, яка навчає відвідувачів захищати основні права людини та зберігати людяність за будь-яких обставин, у будь-який час і де завгодно. Вшанування пам'яті про трагедію Бабиного Яру є важливим сигналом відданості українців справі примирення та співпраці на міжнародному рівні. Я хочу подякувати вам також за організацію цього заходу, бо це дуже важливо. Дякую.

Марина Пезенті: Дуже дякую, Яно. Перш ніж передати слово останньому нашому учаснику Руслану Кавацюку, я хотіла б нагадати вам, що ми були б дуже вдячні за будь-яку пожертву від нашої аудиторії. Це допоможе Українському інституту в Лондоні, який є добродійною організацією, проводити програму наших заходів. Дякую вам за це. Тепер слово переходить до Руслана Кавацюка, який є заступником генерального директора нинішнього складу команди Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» і відповідає за наукові та освітні проєкти. Руслане, тобі слово.

Руслан Кавацюк: Дякую. Доброго вечора, Марино та колеги, учасники й відвідувачі. Я просто хотів би сказати, що цей проєкт стоїть на двох стовпах: науковому знанні та художньому способі передання цих знань у музеї. Моя роль, як Ви щойно сказали, полягає, зокрема, в підтримці істориків та нашої команди, щоб вони продовжували свою роботу та розвивали те, що вони розпочали під

керівництвом Карела Беркгоффа, а також нові проекти та дослідження. На цей момент я радий повідомити, що ми маємо 15 проектів, де працює понад десять вчених. І більшість із них найняли Карел, Яна та Антон. З приємністю скажу, що зараз ми працюємо над синергією між цими двома опорами. Ми намагаємося створити спільні робочі групи, які дадуть результати, і вже маємо перші результати. Наприклад, Карел згадував проект, який розпочався минулого року під його керівництвом — геолокацію та 3D-моделювання Бабиного Яру, — і цього року ми долучили до команди, яка працювала над цим проектом, видатних вчених із команди ІТ, 3D-дизайнерів, які попрацювали разом та отримали дуже високі динамічні результати. Я просто хочу сказати, що мені дуже приємно бачити, як ця команда та їхні зустрічі обговорюють використання нових технологій та методів, і як це прискорюється та веде до кращого спільного результату. Всі ми виграємо від цього нового знання. Тепер ми знаємо точне місце розстрілів, виконаних у вересні 1941 року. Ми працюємо так, щоб уже спробувати встановити посилання на це місце на території, яка, як ми всі знаємо, зараз виглядає зовсім інакше.

Я впевнений у кількох речах. Цей музей слід побудувати, і я сподіваюся, що він стане своєрідною віхою, візитною карткою Києва та України в цілому. Я хочу вірити, що пройде якийсь час, і всі ми з гордістю скажемо, що на певному етапі ми всі зробили свій внесок у те, щоб зробити цей меморіал якомога кращим. Я вважаю, що критика, яку ми чуємо, була частково виправданою. З іншого боку, вона виявила відсутність культури діалогу, я б сказав, і поваги до гідності інших людей. Я вдячний за цю дискусію Українському інституту в Лондоні. Я думаю, що діалог полягає не в тому, щоб завжди погоджуватися одне з одним, а щоб бачити й чути живу людину з позиції, відмінної від вашої. Я думаю, що цього часом не вистачає в дискусії, свідками якої ми всі є. Як приклад більш об'єктивної критики я рекомендую всім прочитати статтю почесного президента українського ПЕН-клубу Миколи Рябчука. Він критично поставився до меморіалу й зайняв досить жорстку позицію, але водночас проаналізував механізм упередженої атаки на меморіал, якій всі ми були свідками. Проект має потенціал об'єднати дуже-дуже різних людей, які, можливо, ніколи не говорили одне з одним інакше. Я гадаю, що ще є можливості для взаємодії з усіма, хто небайдужий, і я готовий зробити перші кроки. Я робив це протягом останніх семи місяців у діалозі з різними учасниками, і це коло розширюється.

У нас є міжнародна трагедія, отже, є міжнародна Наглядова рада, і вона представляє єврейські, українські, міжнародні громади, які разом будують меморіал. Я не думаю, що цей проект конкурує з будь-яким іншим проектом, і я не можу уявити, що він не буде побудований. Я думаю, що це був би, фактично, найгірший сценарій, бо це підірве репутацію України. Я вважаю, що зараз, коли ми продовжуємо і вже постали перед практичною реалізацією проекту, у нас вже є три десятки проектів, які були представлені минулого місяця Наглядовій раді. Відео цього засідання є загальнодоступним — кожен може побачити, як це відбувається, які питання у нас є, як ми погоджуємо пропозиції і якими саме є проекти, над якими ми працюємо — не якісь ідеї чи чутки, а правда. Я вважаю, що важливо базували нашу дискусію на фактах і на тому, в чому насправді полягає цей проект. Я запрошую всіх триматися в курсі та знайти свій спосіб долучитися. Цей проект є інклюзивним. Я гадаю, що для мене цей проект — проект нової України. Я вважаю, що євреї, українці, росіяни, поляки, кримські татари — це один український народ та одна українська нація, і цей проект, меморіал Бабиного Яру, — місце, де можна продемонструвати нашу здатність до об'єднання заради спільного майбутнього попри дуже різне походження та історію, яка часто показує, як ми були поділені в минулому і що вийшло з того поділення. Я сильно в це вірю, і саме це дає мені нові сили, коли справи йдуть не так, а таке іноді трапляється. Саме тому я тут і буду тут, поки моя допомога та участь не принесуть хороших результатів. Я думаю, що добре бути частиною розв'язку і запрошую всіх приєднатися до цієї справи.

Марина Пезенті: Дуже дякую, Руслане. Тепер я хотіла б розпочати дискусію, і, як я вже сказала, пропоную, щоб перший блок питань стосувався фактичного наративу, який ми будемо навколо Бабиного Яру, і як цей наразив одного дня перетвориться на експозицію музею. Перше моє запитання, якщо дозволите, буде до Карела Беркгоффа. Насправді моє запитання має дві частини. Як Ви вже згадували, музей Бабиного Яру не повинен стосуватися лише трагедії євреїв, які загинули там, але виникає багато питань: про яку саме історію ми говоримо і скількох груп? Які групи ми включаємо в цей наразив? І друге питання, яке неминуче виникне, і тут я просто прочитаю одне з питань від наших слухачів. Хтось на ім'я Іцхак Голдберг запитує: навіщо прагнути посилити та розширити та включити більше жертв, щоб зменшити значення початкового вбивства євреїв, від вбивства яких все це почалося — як яр і як місце вбивства? Отож, чи не могли б Ви це прокоментувати, а потім ми також попросимо інших учасників форуму висловитися щодо цього питання.

Карел Беркгофф: Існує багато визначень Голокосту, і для наративу було обрано вузьке визначення. Це означає, що ми визначаємо Голокост як винищення євреїв, але це не означає, що немає місця для обговорення неєврейських жертв нацистів та їхніх союзників. Я помітив, що іноді це викликає здивування. Часто люди вважають, що якщо в назві музею чи меморіального центру є слово «Голокост», то за визначенням жертв-неєвреїв буде віднесено нібито до другого рангу або ж, сказати б, їх вважатимуть менш важливими. Однак насправді я думаю, що більшість, можливо, навіть усі, меморіальні центри Голокосту у світі щось про них говорять. Отже, тут ми не робимо нічого оригінального, окрім того, що про цих жертв ми говоримо набагато більше. У наративі є цілий великий розділ про неєврейські жертви. А причина в тому, що ці жертви постраждали в тому самому географічному просторі, не обов'язково в Бабиному Яру, а ми говоримо тут про Україну та її сусідів. Вони постраждали в тому самому географічному просторі, в одних і тих самих часових межах, часто з однаковою величезною кількістю жертв. Якщо подумати про радянських військовополонених, це просто жахливо, як швидко і масово їх вбивали. Отже, це лише природно, що якщо ми говоримо про Голокост, то даємо йому ширший контекст і пояснюємо, що сталося з іншими людьми. Я думаю, що це може лише допомогти справі та притягнути людей, які спочатку можуть не мати реального інтересу до Голокосту, але вони захочуть дізнатися більше: дивіться, мій дід був військовополоненим, я хочу дізнатися. Факт — у Східній Європі не існує жодного хорошого меморіалу цих жертв. Тож я був дуже радий, що цей проєкт від самого початку вирішив відвести багато місця цим жертвам. Я дуже сподіваюся, що так буде й надалі. Сподіваюся, що цим відповів на запитання.

Яків Дов Блайх: Чи можу я також втрутитися, щоб відповісти на це запитання? Будь ласка, якщо дозволите. Я думаю, що, з мого погляду, а я прожив в Україні стільки років, так важливо зрозуміти, що в Україні історія Голокосту не викладалася протягом 70 чи 80 років. Діти, які вирости в Україні за комуністичних часів і навіть за незалежної України, — є проблема в тому, що вони почуваються дуже відірваними від того, що Карел назвав Голокостом у вузькому розумінні. Включаючи інших жертв і показуючи, що не тільки євреї загинули в Голокості, не тільки євреїв вбили в географічному місці Бабин Яр, не тільки євреїв вбивали по всій Україні, ми отримуємо емоційне залучення людей, українців. Знаєте, українці повинні зрозуміти, [що] Голокост був трагедією не лише для євреїв. Він був величезною трагедією для всієї країни України. Вони повинні зрозуміти, як я вже сказав у вступному слові, що не всі жертви були євреями, але всі євреї були жертвами. Гаразд, ми розуміємо, що євреї тут займають особливе місце у вузькому визначенні Голокосту, але я вважаю, що дуже важливо, беручи до уваги українську перспективу, намагатися створити, як сказала Яна, місце, яке вивчатиме Голокост в Україні та як він вплинув на Україну. Я думаю, що наразив у тому вигляді, в якому його було представлено — я казав це раніше і повторю ще раз, — дуже важливо, щоб він був набагато більш інклюзивний, ніж музей Голокосту у Вашингтоні, набагато більше, ніж «Яд Вашем», що в Ізраїлі. Ми в Україні. Ми в Східній Європі. Ми перебуваємо в місці, яке було затьмарене й закрито від розуміння будь-якого реального значення Голокосту. Дуже важливо, набагато важливіше, щоб цей

музей і наратив були всеохопними, щоб усі розуміли, що цей музей, цей центр стосується не лише євреїв, йдеться не лише про Київ, йдеться не лише про Бабин Яр. Йдеться про всіх нас, і про людство, і про пригнічення, і про страждання, і про вбивства — те, що промовляє до кожної окремої людини, яка сьогодні живе в просторі України та Східної Європи.

Марина Пезенті: Дуже дякую, рабине Блайх, за цей коментар щодо всеохопного наративу. Я хотіла б звернутися з цим питанням до Антона Дробовича, якщо можна. Я думаю, що аудиторії варто знати, що існував альтернативний наратив, розроблений істориками Національної академії наук України. Я не знаю, наскільки справедливо сказати, що ці два наративи конкурують один з одним, але, можливо, Антон міг би вияскравити деякі ключові елементи цього нового альтернативного наративу, який, наскільки я розумію, є свого роду затвердженням наративом української держави.

Антон Дробович: Дякую, але насамперед про моє сприйняття наративу, запропонованого МЦГБЯ. У мене є пара думок. У мене немає ніякого надзвичайного занепокоєння щодо наративу, над яким працювали Карел Беркгофф та інші вчені з України та всього світу в МЦГБЯ. Навіть зараз, коли я сиджу тут, у державному кабінеті, навіть зараз у мене немає ніякого надзвичайного занепокоєння щодо нього. У перекладі українською мовою, можливо, є кілька незначних фактичних неточностей або ж деякі вади, бо він спочатку був написаний англійською мовою. Є кілька місць, де можна вдаліше представити історичний матеріал в плані риторики чи стилю, але загалом це високоякісний документ, і важко знайти якісь його аналоги в більшості країн світу. Однак я хочу уточнити, що все це стосується спеціального документа, який називається базовим історичним наративом і який був створений за ініціативою Яни Барінової попередньою командою МЦГБЯ. Його було покладено в основу концепції розвитку меморіального центру, але як буде виглядати остаточний наратив цієї нової команди під керівництвом Іллі Хржановського, яку концепцію вони створять у майбутньому, чи діятимуть згідно з цим історичним документом, як вони виразять його в експозиції — це зовсім інші запитання. Тому що зараз ми маємо основний історичний наратив, і це проєкт старої команди, і у нас немає жодної концепції МЦГБЯ. Можливо, коли нова команда МЦГБЯ створить якусь концепцію, можливо, наше суспільство матиме більшу ясність щодо цього, але зараз у нас його немає в концептуальному сенсі.

Про український офіційний наратив чи про ці тексти. У вас є питання щодо українського наративу, але у нас немає такого документа, як базовий історичний наратив. У нас є концепція меморіального музею Бабиного Яру. Це меморіальний музей жертв Бабиного Яру. Ця концепція була створена у 2018 році в Національній академії наук. Це одна концепція. І ми маємо другу концепцію, створену 2019 року. Це концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру. Це музей і навколишня територія, але не наратив. Це концепція території та концепція музею. Загалом, ми маємо генеральні лінії — одна лінія про Голокост, одна лінія про інших жертв і одна про пізнішу історію, після Другої світової війни. Наприклад, про радянське мовчання про Голокост або про Куренівську трагедію 1961 року. Це логіка цієї концепції, але це не наратив у тому сенсі, який Яна чи Карел втілили в основному історичному наративі МЦГБЯ.

Марина Пезенті: Гаразд. Якщо Ви не проти, я хочу поставити уточнювальне запитання, яке, на мою думку, є дуже важливим, коли ми говоримо про наратив. Це питання співучасті українців, їхньої допоміжної ролі у здійсненні Голокосту. Це питання неминуче виникне і вже виникло під час дискусій. Ваша установа під проводом попереднього керівництва дуже сильно просувала лінію підняття статусу членів націоналістичних підпільних формувань періоду Другої світової війни, таких як Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія, яких возвеличували як борців за визволення України. Всі ці питання дуже складні, бо ми знаємо, що ці формування протягом певного періоду співпрацювали з німцями, але потім вони воювали проти німців і протягом тривалого часу воювали проти радянського контролю над Україною. На жаль, деякі члени цих формувань, як відомо, допомагали в антиєврейських акціях, організованих нацистами на території

України. З Ваших останніх інтерв'ю стало зрозуміло, що Інститут національної пам'яті зараз переглядає позицію щодо цих питань. Як Ви думаєте, яке місце має посісти питання колабораціонізму в наративі пам'ятного проекту «Бабин Яр»?

Антон Дробович: Ми повинні казати правду про колабораціонізм, про колабораціонізм в Україні, про колабораціонізм у Польщі, про колабораціонізм у Франції, про колабораціонізм у Нідерландах та інших країнах. Тому що в усіх цих країнах, коли нацисти [захопили] ці країни, у всіх цих країнах [були] погані люди, які співпрацювали, які вбивали сусідів. Це правда. Це неприємна правда нашої історії, європейської історії. Ближче до вашого запитання, я не бачу суттєвих суперечностей між наративами Українського інституту національної пам'яті та цим наративом. Наш інститут доклав багато зусиль, щоб розповісти про речі, які замовчувала й спотворювала радянська пропаганда, зокрема про націоналістичне підпілля, яке боролось як з нацистами, так і з комуністами. Хочу нагадати, що українська підпільна організація, що діяла під час Другої світової війни, була визнана як така, що не може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Водночас я хочу наголосити, що винуватці, які допомагали нацистам вбивати невинних людей та проводити злочинну расову політику, діяли в Україні, як і в інших європейських країнах, окупованих нацистами. Такі люди визначаються міжнародним трибуналом як злочинці і повинні бути засуджені. І без винятків, незалежно від того, чи були вони патріотами та борцями за незалежну Україну чи ні. Це стосується всіх інших країн — Франції, Польщі, Нідерландів, Росії тощо, — де той самий принцип засудження слід застосовувати до колабораціоністів. Важливо також зазначити, що обидві установи, Український інститут національної пам'яті, музей і навіть МЦГБЯ, до минулого року завжди наголошували на тому, що Україна належить [до] першої п'ятірки країн за кількістю праведників народів світу — людей, які ризикували своїм життям, щоб врятувати євреїв від нацистів. Це схожа позиція всіх цих установ.

Марина Пезенті: Дуже дякую. Насправді в наш розділ питань надходить величезна кількість коментарів, які ми будемо ставити трохи пізніше, коли перейдемо до запитань і відповідей. Лише одне останнє запитання, яке я хотіла б адресувати Русланові Кавацюку, якщо можна, щодо наративу. Яна Барінова у своїй презентації зазначила, що концепція, яка розроблялася, коли вона була виконавчим директором, включала елемент дуже тісного діалогу з іншими музеями Голокосту по всьому світу і що меморіал Бабиного Яру намагався якось вписатися в цю картину. В якому напрямку зараз рухається Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр»? Чи намагаєтесь ви вписатися [в] цю картину? Чи ведете ви діалог з іншими музеями Голокосту?

Руслан Кавацюк: Дякую. Так, я відповім на Ваше запитання, і я хотів би прокоментувати питання, які підняв Антон у своїх зауваженнях стосовно МЦГБЯ. Так, ми ведемо діалог з іншими установами пам'яті Голокосту у світі. Власне, нещодавно ми підписали угоду про співпрацю з «Яд Вашем» і зараз офіційно розробляємо низку проектів у галузі освіти, архівів та інших ділянок потенційних галузей співпраці. Я думаю, що це великий прорив і важлива віха для нас. По-перше, ми ведемо діалог з іншими установами та працюємо над розробленням спільних проектів, як це робимо зараз з «Яд Вашем».

Повертаючись до наративу, важливо завважити, що ми повинні уникати будь-яких маніпуляцій, тому що наратив залишається тим самим, попри те, що хтось каже інакше. Важливо, що більшість його авторів та Наукова рада залишаються в організації та скеровують нас під час впровадження наративу в мистецьких проектах, адже це наша робота, наша наукова частина проекту, яка спрямовує художню частину проекту завдяки їхнім проектам, які вони розробляють і роблять це спільно в синергії. Дуже важливо розуміти, що можливостей для зміни наративу немає, і також важливо розуміти, що в МЦГБЯ Наглядова рада має керівну роль. Є голова Наглядової ради Натан Щаранський, який є лідером цієї організації. Є сильна залученість членів Наглядової ради, які допомагають та підтримують проекти. І також важливо розуміти, що генеральним директором є Макс Яковер, а

художній керівник — Ілля Хржановський. Маніпулятивно казати, Антоне, що Ілля керує проектом. Ілля — візіонер та митець, і ми сподіваємось, що він видасть винятковий результат та виняткову концепцію. Важливо сказати, що ми очікуємо, що музей буде побудований в середині 2020-х, можливо, через чотири-п'ять років. Я хотів би запитати, як ви плануєте відкрити новий музей у наступному році: у вас є концепція? Я не думаю, що ви можете представити її нам прямо зараз. Можете? Будь ласка, зробіть це.

Антон Дробович: Прошу, посилання [є] в чаті. Концепція музею [існувала ще] у 2018 році. Національний музей має концепцію, ескіз експозиції та блоків. Але це не концепція виставки, оскільки це наступний крок, а концепція історичної логіки. Так, ми її маємо. Можливо, вона не геніальна, але це дуже хороша концепція. І зараз в Академії наук проводяться дебати, і є, здається, 40 відгуків з багатьох країн, від багатьох вчених. І якщо Ви відкриєте посилання в чаті, Ви знайдете її.

Руслан Кавацюк: Ви маєте на увазі наратив, так? Ви маєте відгуки на наратив.

Антон Дробович: Концепцію, а не наратив.

Марина Пезенті: Дуже дякую. Я гадаю, що ми могли б перейти до другої частини нашої дискусії, яка стосуватиметься питань управління, участі української держави та фінансування. Я хотіла б представити досвід наших польських сусідів, які, власне, побудували Музей історії євреїв. Ті з вас, хто бував у Варшаві, напевно, відвідували цей музей. Це великий музей під назвою «Полін». Ми підготували спеціальний слайд, який, сподіваємось, ляже в основу нашої дальшої дискусії. На слайді є трохи тексту. Я дуже коротко викладу суть. Насправді в поляків пішло багато-багато років на те, щоб розробити та побудувати цей музей. Ідея була озвучена у 1990-х роках єврейською громадою в Польщі, а потім, 2005 року, було підписано угоду. І тут я завважу, що ключовими зацікавленими сторонами цього процесу були місто Варшава, Міністерство культури Польщі та Асоціація єврейських досліджень, яка, наскільки я розумію, є НУО в Польщі. Музей був побудований у 2014 році, і тепер, коли ми подивимось на фінансування, ви побачите, що вартість його становила 330 млн польських злотих, тобто близько 100 млн доларів на той час, приблизно 120 млн на сьогодні. Дві третини цих грошей надала польська держава, Міністерство культури Польщі та місто Варшава. Третина — і це ще одна цікава деталь — була зібрана польсько-єврейською громадою, яка звернулася до єврейської громади у всьому світі. І це дуже важливий прецедент. На підставі цього я хотіла б звернутись зі своїм наступним запитанням до рабина Блайха, якщо дозволите. Як бачимо, польські державні органи відіграли величезну роль у цьому проекті. Як член Наглядової ради Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр», чи підтримали б Ви ідею більшої участі української держави в цьому процесі?

Яків Дов Блайх: Дуже дякую. Чудове, чудове запитання. Я просто хочу уточнити один момент. Я думаю, що це дуже-дуже важливо. У музеї «Полін» уряд брав участь лише в будівництві приміщення та оформлення землі і взагалі не був залучений до розроблення змісту й наративу. Це дуже, дуже, дуже важливо, позаяк у Польщі, як ми знаємо сьогодні, змінився уряд. Це схоже на питання в Україні, коли кожного разу, коли приходить нова влада, ми отримуємо нові шкільні підручники з історії. Дуже важливо зрозуміти перспективу української історії і те, як українці бачать власну історію. Це дуже, дуже важливо. Ми вітаємо, ми б хотіли, щоб уряд був залучений і мав свого представника, і це було з самого початку, коли президентом ще був Порошенко. Йому запропонували, попросили та запросили надіслати представників до Наглядової ради. Однак, розуміючи відсутність тягlosti історії в Україні, незалежній Україні, той факт, що незалежна Україна все ще намагається знайти своє місце і свій наратив про власну історію, ми можемо вставити Голокост і те, що сталося в Бабиному Яру та в цілому під час Другої світової війни в цю концепцію, коли вона буде. Але український уряд як уряд досі не подав власної остаточної, «консенсусної» версії історії. Знову ж таки, я повторюю, що кожного разу, коли з'являється новий міністр освіти, ми отримуємо нові підручники історії у всіх школах.

А тепер я хочу звернутися до того, що уряд зараз, на мою думку, робить надзвичайний, надзвичайний проєкт, власне, музею жертв Бабиного Яру. Це чудовий проєкт, який, на мою думку, уряд повинен довести до завершення. Мені хотілося б зрозуміти, як вони розраховують закінчити його за один рік, коли виділено лише 25 млн гривень, а їм все одно не вистачає 60 млн гривень для завершення, і грошей не виділяли цілий цей рік. Всі кошти, які були закладені, не були надані, а це означає, що робота, фактично, припинилася настільки, що 20 тис. доларів, або 500 тис. гривень, які зараз потрібні для однієї з частин проєкту, алеї Праведників, — уряд не може надати навіть цих коштів.

Дуже приємно, що уряд має план, і я вважаю, що це важливо, і МЦГБЯ підтримує урядову концепцію музею жертв Бабиного Яру. Ми вважаємо, що він зможе доповнити повний Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр», який стане більшим центром. Ми б дуже хотіли, щоб так сталося. Зараз уряд намагається завершити музей Голодомору. Уряд намагається побудувати музей Небесної сотні. Уряд намагається розібратися зі своїм Міністерством освіти та історії. Уряд будує музей Голокосту, але уряд ще не закінчив жоден з цих проєктів. Отже, ми, безумовно, хотіли б участі. Ми не хочемо, щоб уряд нас перехопив. Ми не хочемо ... ми не вважаємо, що було б добре, якби уряд перебрав на себе цей проєкт. Це було б смертним вироком для цього проєкту, без сумніву. Як і в будь-якому іншому місці, як у музеї Голокосту США, уряд надав земельну ділянку, уряд призначає певних людей в комісію, але не контролює її. Отже, це важливо в Україні, яка, знову ж таки, міцнішає як демократія. Я оптиміст. Я вірю в українську демократію. Всі знають, що я патріот України та її демократії з самого початку. Однак, ідея, щоб уряд прийшов — так, щоб уряд брав участь — так, щоб уряд знайшов свою нішу, де він хоче брати участь — так. Але щоб уряд перебрав цей проєкт на себе — я навіть не можу назвати це аборт, бо дитину народили вже деякі люди, які є тут на цій панелі, — але я б сказав, що це було б рівносильно тому, що дитину вбивають, не давши їй шансу як слід розвинути.

Марина Пезенті: Дуже дякую, рабине Блайх. Боюся, що мені доведеться зупинити Вас і передати слово Яні, яка зараз є радницею мера Києва з гуманітарних питань і питань культури. Ми бачили на польському прикладі, наскільки важлива роль міста Варшави у цьому проєкті. Яно, Ви можете собі уявити сценарій, за якого місто Київ мало б більшу вагу в цьому процесі та виділяло б якісь кошти на проєкт?

Яна Барінова: Я хотіла б зробити ще один коментар щодо музею «Полін». Дійсно, це чудово і під іншими кутами зору — його склад опікунської ради чи наглядової ради, я не пам'ятаю точно назви цього керівного органу. До її складу входять 15 осіб: п'ять від уряду, п'ять від єврейської громади — отже, від НУО, від громадських організацій — і п'ять осіб від донорів. Я думаю, що це чудовий приклад, коли дуже збалансований склад забезпечує справедливе рішення, що стимулює критичне мислення в керівному органі. І так, через такий склад напевне відбуваються дебати в наглядовій раді чи опікунській раді. Це дуже хороший приклад державно-приватного партнерства. Як ми знаємо, все починається з голови, тому склад цієї ради є дуже хорошим прикладом.

Що ж до підтримки мера та міської адміністрації, то, наприклад, на самому початку плата за оренду земельної ділянки була дуже висока. І ось рік чи півтора тому її зменшили. Отже, це також жест підтримки міської адміністрації та мера Києва. Можете вважати це фінансовою підтримкою, оскільки плата за оренду була просто величезна — десятки і майже сто тисяч доларів. Тепер вона безплатна, майже безплатна. Тож я думаю, що це можна вважати великою підтримкою з боку міської адміністрації з фінансового погляду.

Марина Пезенті: Я хотіла б передати слово рабину Блайху, якщо можна, й попросити короткий коментар у відповідь на те, що Яна щойно сказала: мати п'ять представників від держави, п'ять від громадянського суспільства та п'ять від єврейської громади. Чи розглянув би Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» такий склад ради, і чи хотів би працювати з ним далі?

Яків Дов Блайх: Звісно. Я хочу, щоб ви знали, що правління, яким воно зараз є... Наглядова рада в музеї «Полін» була так сформована лише тоді, коли музей було завершено, а не тоді, коли його формували. Це дуже важливо знати. Яно, це прекрасний і дуже-дуже хороший баланс, як Ви знаєте, як Ви кажете. Я думаю, що зараз у нас є баланс у Наглядовій раді, який можна зміцнити. Ми прагнемо більшого представництва України в раді. Я гадаю, важливо відзначити, що в поточному фінансуванні проєкту не більше 50% надійде з-поза меж України. Зараз це 50%, навіть у розрізі складу донорів; 50% — це українські гроші, і я думаю, що ця частка зросте. Я вважаю, що є можливість зростання. Але я точно погоджуюся з Яною, що це чудовий, чудовий приклад балансу: п'ять, п'ять і п'ять — донори, уряд та єврейська громада. Нагадую лише, що уряд має значно більшу частку в музеї «Полін», оскільки він заплатив, мабуть, майже — я б сказав, що понад половину грошей надійшло з державних джерел. Місто заплатило за будівлю, Міністерство культури платить за утримання, так це влаштовано в музеї «Полін», а єврейська громада заплатила за наповнення, за всі ці речі. Отже, у них це було дуже, дуже чітко визначено. Якщо уряд — а ми хотіли б, щоб він прийшов і брав участь — я впевнений, що Наглядова рада, безумовно, буде готова спільно з представниками уряду розглянути, що хоче дати уряд, наскільки великий фінансовий та інший внесок він хоче зробити, і щоб пропорційно обсягу й змісту урядового внеску спробувати побачити — дати уряду також таке представництво. Але я безумовно згоден, що це хороший приклад.

Марина Пезенті: Дуже дякую. Дуже гарне запитання до Антона Дробовича. Ви знаєте, деякі українські громадські активісти сказали б: але такі умови має встановлювати українська держава. Насправді, саме держава має запрошувати приватних донорів приєднатися і роздумувати, чи варто їм долучатися чи ні. Чи вважаєте Ви, що українська держава спроможна виконувати керівну роль у проєкті, враховуючи те, що у нас виникли проблеми з фінансуванням і що наратив ще не завершено? Чи можете Ви справді бачити українську державу в керівній ролі у цьому процесі в теперішній ситуації?

Антон Дробович: Перш за все, у мене є один коментар у відповідь рабину Блайху. Я погоджуюся в тому аспекті, що наративи музеїв повинні бути вільними, повинні бути відкритими [нерозбірливо]. Про школи — це неправда — і про нові книги. І хоча новий міністр освіти приходить, це [нерозбірливо], що свідчить про те, що рабин не розуміється глибоко на цій сфері та освітній політиці України. В освітянській громаді є лише один міністр, який спадає на думку, коли ми говоримо про заміну шкільних підручників — це проросійський міністр Дмитро Табачник. Освіта — дуже консервативна сфера, і дуже складно внести будь-які зміни до шкільних підручників. Важливо, щоб їх писали різні автори і щоб впроваджували їх у навчальний процес на конкурсній основі. Це дуже важлива деталь. Ми не в Росії і навіть не в Радянському Союзі.

Щодо другого питання, про залучення до Наглядової ради деяких державних представників. Дозвольте також нагадати, що навіть не маючи жодних формальних стосунків до приватної ініціативи МЦГБЯ, держава завжди матиме важелі, коли справа стосується великого будівництва. І я не бачу причин, чому президенту чи уряду слід направляти свого представника до Наглядової ради МЦГБЯ, чи то з мого інституту [чи з іншого]. Зараз немає жодної концепції. Вони відклали вбік результати архітектурного конкурсу, а це означає, що в наступні три-п'ять років у них немає перспектив щось побудувати. Ніякої перспективи. І навіть не кажучи про скандали та відсутність будь-якого творця резонансних продуктів за останні дев'ять місяців. Якщо через рік чи пару років, коли вони зароблять хорошу репутацію та здобудуть довіру суспільства, можливо, ... подумаємо про якусь співпрацю, але зараз це не потрібно. Чому? Будь ласка, ви маєте свободу, маєте свободу творити, будь ласка. Українське суспільство, Україна дає всі можливості неурядовим організаціям створити щось хороше. Будь ласка. І ми підтримаємо, якщо ви створите щось хороше. Але чому президент має послати свого представника? Я не вважаю, що це обов'язково.

Марина Пезенті: Дякую, дуже дякую. Зараз я хотіла б завершити офіційну частину нашої дискусії, і перш ніж перейти до запитань і відповідей, ми хотіли б провести друге опитування та надати нашій аудиторії можливість відповісти на запитання: як слід далі розвивати пам'ятний проєкт Бабиного Яру? На вибір дається три відповіді. Будь ласка, уважно прочитайте, перш ніж приймати рішення. Варіант перший: українська держава повинна мати повний контроль та забезпечити повне фінансування. Варіант другий: це має бути державно-приватне партнерство, за допомогою якого держава формуватиме концепцію майбутнього музею, і водночас будуть дозволені пожертви від різних приватних жертводавців. І варіант третій: Нормально, що цей проєкт фінансується й керується приватно, бо тільки так Україна зможе створити свій перший музей належного рівня, орієнтований на Голокост. Будь ласка, дайте відповідь на це запитання, якщо бажаєте, і ми зможемо опублікувати результати відразу.

Поки ми чекаємо результатів, я хотіла б перейти до запитань від наших глядачів, і сподіваємось, що ми отримаємо відповіді. Питань дуже-дуже багато, і чимало з них надійшли від наших постійних слухачів та активних прихильників Українського інституту. Я, власне, хотіла б попросити одного з них, Віллема Блекера, викладача Університетського коледжу Лондону, озвучити своє питання, якщо він ще на зв'язку. Віллеме, Ви можете з'явитися, будь ласка, і поставити своє запитання?

Віллем Блекер: Так, я тут. Дуже дякую за цю справді напрочуд цікаву дискусію. Було так цікаво слухати всі різні погляди на це питання, але я думаю, що дискусія відбувається на дуже високому рівні, що дуже приємно, навіть якщо є різні точки зору. Моє запитання стосується цих питань управління, які ми обговорювали. І розвитку проєкту в контексті російсько-української війни. Ми знаємо, що дезінформація є ключовою частиною гібридної стратегії війни Росії проти України. Важливим аспектом цієї стратегії дезінформації є історична пропаганда, маніпулювання минулим з вирішальним акцентом на Другій світовій війні, міфології Великої Вітчизняної війни та нацистській окупації України. Росія використовує маніпулювання цією історією у своїй стратегії дезінформації проти України в контексті військової агресії. Отже, в контексті цього я хотів би запитати учасників дискусії, чи погоджуються вони з тим, що таке важливе місце, як Бабин Яр, який буде привертати і вже привернув величезний обсяг міжнародної уваги, чи не слід розглядати його як, у певному сенсі, питання національної безпеки? І в цьому контексті чи не слід — знаєте, ми говорили про участь держави в проєкті музею — а як щодо участі держави в проведенні відбору, ретельної перевірки, належного докладного аналізу всіх донорів і всіх партнерів, залучених до цього проєкту? Дякую.

Марина Пезенті: Чи не могли б Ви могли б уточнити, до кого це питання. Хто з учасників має відповісти?

Яків Дов Блайх: Чи можу я спробувати відповісти на це?

Віллем Блекер: Будь-хто з них. Мені хотілося б, можливо, почути від інституту, від Антона Дробовича, але також від декого з тих, хто все ще активно бере участь у проєкті.

Яків Дов Блайх: Я можу почати. Я міг би почати, якщо хочете, як член Наглядової ради. Знаєте, один із викликів перед будь-якою країною, яка веде війну, і особливо такого роду гібридну війну, коли Росія нападає на Україну так по-різному — до речі, протягом вже стількох років; вона почалася не тільки з відкритої війни, а вже багато-багато років з моменту незалежності України Росія нападає на Україну — і це право українців мати свою державу, але особливо це посилюється за Путіна, а потім навіть більше протягом останніх п'яти-шести років. Отже, було багато питань, які Україна мала вирішувати, стосовно державної безпеки, наприклад, припинення польотів туди й назад. Стільки всього, що відбувається, і ми з кожним днем виявляємо все більше пропаганди і не тільки пропаганди, а й фактичних дій, які Росія чинить проти України. Я вважаю, що Ви маєте рацію: існує проблема, Україна повинна проводити ретельні перевірки. Це стосується не стільки грошей, як б

сказав, скільки зобов'язань, пов'язаних із грішми. Це найважливіше питання. По всій Україні, навіть за останні шість років, в умовах війни й ембарго, ми знаємо, що торгівля з Росією все ще ведеться, але не афішується. Ми знаємо, що дещо й далі [триває], бо має тривати. Ще точаться переговори тощо. Я б сказав, що виклик щодо намагання занадто активно втручатися в діяльність приватного сектору — і це повторює мій колега, Антон, — в тому, що Україна все ще є дуже сильною демократією. Демократичні основи України — воєнного стану в Україні не оголошували. Не хочуть цього робити. Ми хочемо, щоб Україна далі розвивала свою демократію та зміцнювала її. Отже, я б сказав, що є обмеження, наскільки [контролювати]. Якщо виникне якесь справжнє питання, такі люди, як я, й інші українці в Наглядовій раді, — ми перші битимемо на сполох. Не думайте, що ми сидимо там і не бачимо, що відбувається. Ми живемо не у вакуумі. Ми живемо в Україні. Ми точно знаємо, що відбувається. Ми розуміємо, що йде війна. Ми розуміємо, що росіяни намагатимуться вхопитися за будь-який шанс напасти на Україну та дискредитувати Україну. Я думаю, що має бути якийсь — і я впевнений, що уряд має свій контроль і своє бачення — але потім [треба] вийти й сказати «приватне підприємство». Гроші не надходять з Росії. Люди, які мають російські паспорти, які живуть у Лондоні, вони дають гроші, і вони заробили гроші в Росії і все ще пов'язані з Росією, так. Але вони дають частину грошей, так. Якби всі гроші надходили з Росії і якби були зобов'язання, це було б дуже-дуже погано, але це не так. Є міжнародна рада людей, які дуже добре розуміють, в чому полягає небезпека пропаганди. У нас це під контролем. Не думайте, що в нас це не під контролем.

Водночас ми також повинні продовжувати жити в демократичному суспільстві та розвиватись, зміцнювати раду, зміцнювати демократію і все ж усвідомлювати, чого прагне Росія. Тож я думаю, що це було б трохи занадто, якби уряд почав приймати правила та закони про будівництво і про походження грошей звідси. Не забувайте, що з Росії є ще багато інвестицій, також в інші проекти.

Антон Дробович: У мене є коментар. У мене є дві зауваги щодо цього питання. Перш за все, про національну безпеку. В них також криються безпекові ризики для України. Ми вже бачили, що на початку цього року путінській Росії вдалося викривити історичний наратив про Голокост під час виступу Путіна у «Яд Вашем». Це сильно підірвало образ меморіалу. Експерти в Ізраїлі звинувачували свій уряд у продажі пам'яті про Голокост з політичних міркувань. Ця історія є яскравим прикладом того, що для російського пропагандиста немає нічого святого і [що] потрібно залишатися готовими до їхніх спроб маніпулювати пам'яттю. Я вважаю, що для всіх очевидні дві причини пильності українського суспільства до проекту, який фінансово підтримується російським бізнесом. А другий момент з моєї точки зору як громадянина й людини. Хотілося б зауважити, що ініціатива створення меморіалу, який вшановуватиме пам'ять жертв Бабиного Яру, а також надання фінансової підтримки для цього, є дуже почесною й викликає повагу. Якщо зважити на те, що на долю Михайла Фрідмана та Германа Хана припадає, я думаю, 15% усіх грошей. Чесно кажучи, вони мають надзвичайно сильний вплив на цей проект та на Наглядову раду, чесно. Це також дуже сміливий крок з їхнього боку, якщо вони вирішать створити чесний проект і розповісти в цьому проекті правду про нацистський злочин та прихильників нацистів, про українських євреїв, які загинули, про праведників, які рятували євреїв та про випадки, коли радянська система замовчувала й намагалася стерти пам'ять про Голокост. Це випадки, які абсолютно не пов'язані із сучасним російським пропагандистським наративом. Це наша реальність. Існує очевидний трюк, що Путін може використати їхній проект у контексті гібридної війни, щоб перекрутити історію і запламувати образ України. У цьому випадку донори МЦГБЯ опиняться перед дуже складним вибором: або сказати «ні» і боротися за правду та чесну пам'ять про Голокост — а це означає зіткнутися з ризиком для свого бізнесу в Росії чи навіть для їхнього життя; ніхто не забув англійську історію з полонієм для Литвиненка та «Новічком» для Скрипаля — або сказати «так» і перетворити історію найбільшої трагедії світової єврейської спільноти на оперету в інтересах пропагандистського Кремля. Це реальна політика. Це жорстокий час, жорстока війна. Така моя думка з цього приводу.

Марина Пезенті: Дякую, дуже дякую. Зараз у нас є результати другого опитування, і ми хотіли б вивести їх на екран. Отже, українська держава повинна повністю контролювати проєкт — 3%. Це має бути державно-приватне партнерство — 60%. Нормально, що проєкт фінансується приватно — 38%. Дуже цікаві результати.

У нас є ще багато питань, і на знак того, що наша аудиторія справді глобальна, я хотіла б надати слово професору з Нью-Йоркського університету. Її звати Барбара Кіршенблатт-Гімблетт. Я гадаю, вона також була залучена до проєкту «Полін». Якщо я помиляюся, вона виправить мене. Я сподіваюся, що вона зможе вийти на зв'язок із Нью-Йорка і поставити своє запитання. Барбаро, Ви чуєте нас?

Барбара Кіршенблатт-Гімблетт: Так, дуже дякую. Я головний куратор постійної експозиції в Музеї історії польських євреїв «Полін» і беру участь у цьому проєкті з 2002 року. Я також сліdkую за проєктом Бабиного Яру, і моє запитання, власне, стосується поточного плану постійної експозиції. Я мала змогу прочитати про нього в документі і припускаю, що всі учасники дискусії теж. Він викликав жорстку критику, яка, на мою думку, цілком виправдана. І я відверто не розумію, як можна сприймати це серйозно. Тож мені було б цікаво почути, як учасники дискусії ... що вони думають про те, що ми справді знаємо, що було висунуто в цій пропозиції, чинній пропозиції, якою керується проєкт Бабиного Яру.

Марина Пезенті: Це питання до представників Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»?

Барбара Кіршенблатт-Гімблетт: Так, я хотіла б поставити його тим, хто зараз працює над цим проєктом, але також було б цікаво почути тих, хто відповідав за попередній проєкт, який, на мою думку, дуже добре розвивався — мені було б дуже цікаво почути і їхню думку.

Марина Пезенті: Дякую, Руслане чи рабине Блайх, чи хотіли б Ви відповісти на це питання?

Яків Дов Блайх: Так, звичайно. Я відповім лише концептуально, в загальних рисах, а тоді слово візьме Руслан. Я розумію, Барбаро, що Ви говорите про проєкт того, що ми називаємо «Голокост-Діснеєм», який злили в пресу і який навіть не був серйозною пропозицією для МЦГБЯ. Його сформулював Ілля Хржановський, він так і не дійшов до ради, бо був нереалістичним. Такого не можна було зробити. Керуватися зараз будемо, без сумніву, — це обговорювалося знову, і знову, і знову, і знову — історичним нарративом, нарративом, що його написав Карел Беркгофф. Щодо цього немає сумнівів. Це було сказано публічно, приватно, повторено неодноразово. Я хочу зазначити і вважаю, що це дуже-дуже важливо, щоб ми розуміли, яка роль Іллі Хржановського в МЦГБЯ. Його роль — художнього керівника, і тут я відповідаю на критику, хоча я згоден багато з чим, що було сказано й розкритиковано в тому «Діснеївському плані» — я хочу, щоб усі зрозуміли, що історія та історики мають справу з чимось набагато менш гнучким, ніж те, що ми називаємо мистецтвом. Його не привели, щоб переписати історію, історичний нарратив, чи змінити будь-яку історію в історичному нарративі. Це робота істориків. Єдиним його завданням є художнє представлення. Я маю на увазі, ви можете погодитися з цим чи не погодитися, але я впевнений, що це так і є.

Барбара Кіршенблатт-Гімблетт: Рабине, послухайте мене. Художня інтерпретація — це в кінцевому підсумку досвід відвідувачів. Правильно? Правильно. І ми знаємо, ми знаємо від нього, базуючись на його фільмах, ми знаємо його фундаментальний підхід. Ми знаємо його мету, ми знаємо його цілі. І не можна применшувати його роль. І ще: то хто ж є директором проєкту?

Яків Дов Блайх: Дозвольте закінчити, будь ласка, те, що я хотів сказати, гаразд? Знову ж таки, я з Вами погоджуюся на тисячу відсотків: представлення, те, як його побачать, — саме таким буде досвід відвідувачів. Але скажімо це дуже-дуже чітко. Якщо він прийде з чимось неприйнятним, це не буде прийнято. Він не приймає рішень. Він вносить пропозиції. Є люди, які приймають рішення, які розуміють мистецтво, розуміють історію, а також розуміють відповідальність: треба зробити так, щоб

кінцевий варіант був не тільки прийнятним, а й визначальним для історії, і щоб це було зроблено унікально.

Барбара Кіршенблатт-Гімблетт: Ви знаєте, що на вас чекає. Ви вже знаєте. Гаразд, в кожному разі, це безнадійно.

Марина Пезенті: Я думаю, нам треба рухатися далі. Дуже дякую.

Яків Дов Блайх: Ми можемо сперечатися про це. Дуже важко сперечатися про факти. На цей момент Ви тільки сперечаєтесь про чийсь напрям думок, пропозиції та опінії. Дуже важко зрозуміти, як він може перетворитися з кінорежисера на музейного дизайнера. У цьому я з Вами згоден. Однак ідея музею полягає в тому, щоб спробувати щось унікальне — не дублювати те, що було зроблено у всьому світі — за своїм змістом та поданням. Ми можемо повернутися до цього, як тільки концепція....

Марина Пезенті: Боюся, що мені доведеться Вас тут зупинити. Ми зрозуміли Вашу думку. Дуже дякую. Я хотіла б залучити Яну та Карела тепер, бо до них було звернене запитання. Мені доведеться його прочитати, бо автор цього питання, на жаль, покинув подію. Питання таке: залишилося зовсім мало від оригінальної презентації Хржановського в тій останній презентації, яку він та його команда внесли до Наглядової ради в середині червня. Мені цікаво, якої думки Карел Беркгофф і Яна Барінова про ту презентацію. Чи відчували вони, що їхні найгірші страхи не справдилися, чи думають, що вони все ще є загрозою, що те саме прагнення до сенсаційності все ще зберігається? Чи це просто декорація? Питання до Карела та Яни, будь ласка.

Карел Беркгофф: Мені дуже складно сказати щось конкретне про це. Позиція самого пана Хржановського мені не ясна. Мені хотілося б побачити схему організаційної структури чи щось таке, що точно показує ієрархію влади, бо мені не зрозуміло, що він може вирішувати. Дуже добре говорити, що в кінцевому підсумку схвалює чи відхиляє Наглядова рада, але до цього веде цілий процес, який, на мій погляд, поки що недостатньо ясний. Підхід, який, здається, підтримує пан Хржановський, насправді зовсім інший, ніж той, що був у нас раніше. Раніше ми чітко орієнтувалися на вагу прав людини, наприклад. Здається, що це, насправді, вже не у фокусі уваги. Мета, здається, така: «приведемо багато людей». Це мене просто не влаштовує, але, як я вже говорив на початку, мені складно відповісти конкретніше, дуже конкретно на це запитання.

Марина Пезенті: Яно, чи хотіли б Ви щось додати до цього?

Яна Барінова: Я думаю, що Барбара запитує про те, хто керівник і нинішній генеральний директор. Його запросив Ілля Хржановський, і він прийшов до проєкту пізніше, навіть після рішення колишнього генерального директора Геннадія Вербиленка та мого вийти з проєкту. Наше рішення, власне, ґрунтувалося на цій презентації. Я дала інтерв'ю «Лівому берегу» — я поділилася посиланням у цьому чаті — де я намагалася пояснити цю ситуацію. Я не знаю, що зараз відбувається в рамках проєкту. Я не знаю цієї команди, і я навіть не бачила останнього засідання Наглядової ради. Можливо, команда змінила свій підхід після протесту, бо це національний та міжнародний скандал. Але ми покинули проєкт саме через цю нову візію, скажімо так. Можливо, зараз вона змінилася під тиском громадянського суспільства України, але на самому початку ситуація була не такою, як виглядає зараз. Ми пішли саме через цю презентацію та розчарування.

Марина Пезенті: Дуже дякую. Я хотіла б передати слово Руслану Кавацюку, і, мабуть, це буде один з останніх коментарів. До Руслана виникло запитання в одного зі слухачів, який каже: наукова частина нещодавньої презентації ради була чудовою. Скільки цих ініціатив розроблялися до того, як пан Хржановський обійняв посаду, і скільки напрямків виходять за межі його повноважень?

Руслан Кавацюк: Дякую. Перш за все, я хотів би сказати, що відповім на останнє запитання, а потім прокоментую попереднє. По-перше, важливо розуміти, що у нас є два науково-дослідні інститути на чолі з відомим українським істориком доктором Владиславом Гриневичем та доктором Андрієм Руккасом. Один інститут зорієнтований на дослідження Голокосту, другий зосереджує увагу на території та ландшафті пам'яті в дослідженні Бабиного Яру. Обидва ці історики працювали з Карелом над нарративом. Владислав Гриневич був співавтором нарративу, а Андрій Руккас — співавтором української версії нарративу. Отже, ми маємо повну тяглість наукової частини проєкту, яку я маю честь підтримувати.

Відповідаючи на питання про проєкти, у нас наразі 15 проєктів. Чотири з них розпочав торік Карел, і зараз ми їх продовжуємо та зміцнюємо, а 11 — нові. Вони були ініціативою директорів наукових інститутів, які у нас є. Два директори інститутів разом зі своїми командами запропонували нові проєкти, ми їх схвалили і рухаємося вперед. Як я вже говорив на початку, у нас також є декілька проєктів, де ми маємо синергію між мистецькою частиною та науковою частиною. Також важливо, щоб ми всі отримали від цього користь. Дуже важливо сказати про так звану концепцію, яку обговорюють. Це витік, як сказав рабин Блайх, це витік чернетки презентації, яку маніпулятивно представили як кінцеву концепцію. Це неправдива інформація. Важливо це розуміти. Місяць тому було представлено 27 проєктів, які розробляє команда. У нас 50 людей працюють над цими проєктами, і ми працюємо над ними протягом останніх семи місяців. Їх розробили не за місяць. Отже, важливо судити про те, що ми робимо, за фактами, за тим, чим ми є насправді, а не на основі не дуже правдивої інформації. До цього я закликаю усіх. Це не допомагає. Я не думаю, що будь-хто виглядає добре, коли так робить. Дякую.

Марина Пезенті: Руслане, чи можу я просто поставити дуже швидке уточнювальне запитання? Скільки з тих 27 проєктів куруватиме Ілля Хржановський? Що насправді побачать глядачі, коли вони відвідають меморіал?

Руслан Кавацюк: Перш за все, в МЦГБЯ наразі 27 проєктів, які розробляються: 15 — це дослідницькі [проєкти] в науково-дослідних інститутах історії, і є 12 мистецьких проєктів. Також є кілька, які перекриваються, тому є спільна робоча команда. Але важливо сказати, що частка мистецьких і наукових проєктів у нас, фактично, п'ятдесят на п'ятдесят.

Щодо того, що люди побачать у музеї: так, ці проєкти вже розробляються як частина концепції, яка буде представлена через чотири-п'ять місяців до кінця цього року для громадського обговорення, щоб усі в Україні змогли побачити, що планується, що там буде зроблено. Кожен повинен буде взяти участь або захоче взяти участь. Ми вислухаємо і представимо це Наглядовій раді, а Наглядова рада потім, як сказав рабин Блайх, працюватиме над тим, як діяти далі. Але важливо розуміти, що те, що зараз робиться, по суті, підводить до концепції. Ці проєкти ведуть до візії, до концепції, яка буде представлена через чотири-п'ять місяців. Вони, по суті, вже є її частиною. І важливо судити про нас на основі цього. Я нічого не чую про наші нинішні проєкти, які ми презентували місяць тому, але чую про презентацію, яка просочилася пів року тому. Це тривожно.

Марина Пезенті: Можливо, Ви могли б відповісти на занепокоєння українського громадянського суспільства — це буде моє останнє питання — щодо цих 12 мистецьких проєктів, які, наскільки я розумію, буде курувати Ілля Хржановський: чи будуть посилання на ефект занурення, симуляцій етичних дилем, психологічні експерименти? Чи варто чекати чогось із цього переліку?

Руслан Кавацюк: Я поділився в чаті тут посиланням на ціле нередаговане відео [засідання] Наглядової ради. Будь ласка, знайдіть час і подивіться його, і ви отримаєте відповіді на всі ваші запитання. Дуже важливо, щоб ми подивилися на те, що ми робимо, а потім прокоментували. Мені

справді незручно, що ми виділяємо час на те, щоб прочитати неправдиву інформацію, а потім не виділяємо часу, щоб подивитися на суть проекту.

Марина Пезенті: Гарзд, дуже дякую, Руслане. Я думаю, що нам, мабуть, доведеться на цьому завершити. Ми вже майже дві години в ефірі. Величезна подяка кожному учаснику за те, що залишалися з нами впродовж дискусії, і величезна подяка нашим слухачам за те, що були з нами й поставили так багато запитань.